

Szkolny system przeciwdziałania przemocy w Zespole Szkół w Nowotańcu

Wstęp

Znęcanie się uczniów nad rówieśnikami jest problemem, którego nie wolno lekceważyć. Przemoc szkolna ma dużo bardziej destrukcyjny wpływ na młodych ludzi, niż mogłoby się wydawać. Jeśli w szkole nie podejmiemy odpowiednich środków zaradczych, agresorzy mogą stanowić nie tylko bieżące zagrożenie dla swoich kolegów, lecz w późniejszym życiu – dla szerszej społeczności. Należy więc stosować różnorodne metody, aby zastąpić ten niebezpieczny sposób regulowania stosunków między ludźmi innymi, konstruktywnymi wzorami relacji.

Podjęmowanie przez pedagogów działań interwencyjnych wymaga znacznie więcej niż powierzchownej reakcji. Powinni oni stosować całą gamę środków, począwszy od niemal automatycznych interwencji, po złożone, długofalowe techniki i procedury. Aby mogli je wdrażać, muszą doskonalić kompetencje radzenia sobie w sytuacjach agresji i przemocy, ale powinni też otrzymać wsparcie w postaci ram organizacyjnych dla tych działań, żeby były one spójne, planowe i systematyczne. Walka z agresją jest trudna i często mało skuteczna.

Wśród czynników, które mogą mieć wpływ na niską skuteczność zapobiegania agresji i przemocy, wymienić należy:

- Niedostateczną wiedzę na temat zjawisk agresji i przemocy – trudności w ich różnicowaniu i diagnozowaniu oraz brak uzgodnionego rozumienia problemu.
- Niewystarczający poziom praktycznych umiejętności wychowawczych nauczycieli.
- Podjęmowanie działań raczej akcyjnych i doraźnych niż długofalowych.
- Brak reakcji na zachowania agresywne, tolerowanie zachowań z pozoru niegroźnych, np. przezywania, wyśmiewania, które w związku z tym mają tendencję do eskalacji.
- Brak konsekwencji w działaniach podejmowanych przez grono nauczycielskie.
- Brak działania zespołowego, współpracy i wymiany informacji.
- Przecenianie roli działań restrykcyjnych, prawnych czy monitorujących, przy jednoczesnym nieuwzględnianiu działań wychowawczych i profilaktycznych.

Przyczyny zachowań agresywnych – ujęcia teoretyczne

Zasady profilaktyki oraz reagowania na agresję i przemoc wynikają z teorii wyjaśniających mechanizmy tych zachowań. Każda z trzech teorii przedstawia istotny aspekt zjawiska i prowadzi do ważnych wniosków dla szkolnego systemu przeciwdziałania, reagowania i rozwiązywania tego typu problemów.

1. Agresja jako instynkt

Dla szkolnego systemu profilaktyki agresji oznacza to, że jej wrodzony charakter eliminuje możliwość zupełnej likwidacji zachowań agresywnych i mogą one pojawiać się u dzieci nawet w niemal idealnym środowisku wychowawczym szkoły. Z punktu widzenia działań profilaktycznych konieczne jest zatem znalezienie w życiu szkoły obszarów aktywności, w których instynkt ten znalazłby zaspokojenie. Takim polem jest na przykład sport i różne inne formy zdrowej rywalizacji – niekoniecznie o jak najlepsze stopnie.

2. Agresja jako reakcja na frustrację celów i potrzeb

Wnioski, jakie płyną z tej teorii dla szkolnego systemu profilaktyki agresji, dotyczą wielu obszarów szkolnego życia. Oznaczają konieczność dbania o zaspokajanie fizycznych i psychologicznych potrzeb dzieci i młodzieży, poczynając od tego, że uczniowie przychodzą do szkoły najedzeni i wyspani, a w szkole muszą poczuć się ważni i docenieni.

3. Agresja jako skutek społecznego uczenia się

Teoria mówi, że ludzie uczą się od innych osób używania agresji w relacjach społecznych. Dlatego dzieci i młodzież uczą się zachowań agresywnych od osób dla nich znaczących, którymi są kolejno: rodzice, nauczyciele i wychowawcy, a także rówieśnicy. Nasilenie zachowań agresywnych u dzieci i młodzieży w dużej mierze zależy od wpływu środowiska szkolnego. Z teorii tej wynika także zasada mówiąca, że dorosłym nie wolno odpowiadać agresją na agresję uczniów, a system norm szkolnych nie może mieć podwójnego charakteru i powinien być zgodny zarówno na poziomie uczniów – klas, grup, całej szkoły – jak i w gronie pedagogicznym.

W odniesieniu do szkolnego systemu reagowania na zachowania agresywne i przemoc – został przyjęty podział działań uwzględniający:

1. Działania profilaktyczne,
2. Działania interwencyjne.

1. Działania profilaktyczne

Celem działań profilaktycznych jest zapobieganie zachowaniom agresywnym oraz ich eskalacji i przeradzaniu się w proces przemocy. Są to działania uniwersalne, skierowane do wszystkich uczestników życia szkolnego – uczniów, nauczycieli i rodziców. Z natury powinny mieć charakter długofalowy, ponieważ tworzą podstawy całego szkolnego systemu przeciwdziałania agresji i przemocy i od nich zależy powodzenie podejmowanych interwencji.

1.1. Tworzenie odpowiedniego klimatu szkoły

Występowanie problemu agresji w szkole oraz skalę tego zjawiska warunkuje szeroko pojęty klimat szkoły, który można rozumieć jako tworzenie sprawiedliwego i przyjaznego środowiska szkolnego. Badania prowadzone w Polsce potwierdzają istnienie związku między atmosferą a stopniem agresji i przemocy w szkole (Komendant-Brodowska i in., 2011).

Na klimat szkoły składają się nie tylko relacje pomiędzy samymi uczniami oraz nauczycielami a uczniami. Niebagatelny wpływ mają też właściwości procesu edukacyjno-wychowawczego: sprawiedliwe ocenianie, jasne, czytelne, sprawiedliwe normy, przyjazny osobisty nadzór dorosłych nad dziećmi, a także estetyka otoczenia i sprawna organizacja życia szkolnego.

Chodzi o dobrą atmosferę i poczucie bezpieczeństwa uczniów.

W życiu szkolnym obserwujemy zachowania będące jednocześnie czynnikami, które na co dzień mogą utrudniać tworzenie przyjaznego klimatu szkoły. Są nimi niekorzystne warunki lokalowe panujące w szkole, np. zatłoczona szatnia, gdzie śpieszące się dzieci popychają się i niszczą swoje rzeczy.

Podstawową zasadą postępowania dorosłych w odpowiedzi na agresję dzieci powinno być reagowanie, ale bez okazywania agresji, towarzyszenie dziecku, kiedy przeżywa trudne uczucia, dawanie mu prawa do złości oraz konstruktywna pomoc w odreagowaniu tych uczuć. To wszystko decyduje o codziennym poczuciu bezpieczeństwa uczniów, w efekcie – pozytywnym klimacie szkoły.

1.2. Diagnoza sytuacji szkolnej

Diagnoza różnych aspektów sytuacji szkolnej jest podstawowym warunkiem stworzenia skutecznego systemu służącego rozwiązywaniu problemów agresji i przemocy w szkole.

Warunkiem szczególnie istotnym jest prowadzenie wczesnej i szybkiej diagnozy, kiedy problemy agresji nie są jeszcze nasilone.

Diagnoza powinna dotyczyć wielu aspektów sytuacji szkolnej:

- Wiedzy na temat zjawisk agresji i przemocy – najczęściej występujących form agresji i przemocy w szkole, miejsc, w których do nich dochodzi, „portretów” ofiary i sprawcy.
- Zasobów grona nauczycielskiego – praktycznych umiejętności wychowawczych nauczycieli, relacji między nimi oraz poziomu integracji grona nauczycielskiego.

- Aktualnie wykorzystywanych sposobów rozwiązywania problemów – istniejących procedur i norm oraz ich faktycznej znajomości i stosowania.

1.3. Działania integrujące zespoły klasowe

Przemoc w klasie jest zjawiskiem, które ma wyraźny związek z procesami tworzenia i integracji zespołu. Wiąże się z systemem norm i wartości oraz obowiązującą w grupie.

W kontekście agresji i przemocy istotne jest, czy system norm grupy jest dodatni czy ujemny – czy grupa promuje takie wartości i zachowania jak szacunek, współpraca, pomoc, czy też preferuje rywalizację, prawo silniejszego i odreagowywanie napięć na innych.

Zaplanowane i przemyślane działania, integrujące nową grupę i wprowadzające jasno określone reguły i procedury postępowania, zmniejszają ryzyko objęcia kontroli w klasie przez negatywnych liderów, którzy mogą stać się sprawcami przemocy. Zapobiegawczo działają tutaj odpowiednia organizacja pracy w klasie oraz jak najszybsze wprowadzenie uporządkowanej struktury życia szkolnego i konstruktywnych norm.

Szczególne znaczenie ma początkowy okres nauki i sposób poprowadzenia pierwszych zajęć, na co składają się: przywitanie każdego ucznia przez nauczyciela w drzwiach klasy, wskazanie mu miejsca w ławce, a także usystematyzowany i jasny przebieg lekcji, uwzględniający podsumowanie każdego dnia. Uczniowie powinni odczuć silną przywódczą pozycję nauczyciela, co nie oznacza zbudowania tych relacji na strachu i przemocy.

Nauczyciel o silnej pozycji:

- Jasno określa zasady pracy i wymagania wobec ucznia.
- Prowadzi lekcje w sposób zrozumiały i uporządkowany.
- Szanuje ucznia i udziela mu indywidualnego wsparcia.
- Sprawuje kontrolę nad sytuacją w klasie – kontroluje przebieg lekcji i skutecznie interweniuje w razie zachowań naruszających normy

Ważna jest szybka integracja nowej grupy. Korzystne są wszelkie sposoby ułatwiające poznanie się uczniów, czemu sprzyjają np. używanie wizytówek, praca w zmieniających się grupach, siedzenie z różnymi osobami, możliwość opowiedzenia czegoś o sobie. W grupie, w której panują dobre relacje, uczniowie wykazują mniejszą skłonność do dokuczania innym.

1.4. Działania edukacyjno-integrujące dla całej społeczności szkolnej lub lokalnej

W szkolnym systemie rozwiązywania problemów agresji i przemocy ważną rolę odgrywają różnego rodzaju działania angażujące całą społeczność szkolną. Są to rozmaite wydarzenia o większym zasięgu, takie jak przedstawienia, konkursy, festyny i inne akcje podejmowane przez szkołę. Najczęściej odbywają się one na szerokim forum szkoły i dzięki temu sprzyjają zaangażowaniu większej liczby osób – zarówno nauczycieli, uczniów, jak i rodziców.

1.5. Edukacja profilaktyczna dotycząca zjawisk agresji i przemocy

Są to działania systemowe, skierowane głównie do świadków agresji i przemocy. Ponieważ jednak powinny obejmować całą społeczność szkolną – nauczycieli, uczniów i rodziców – każda z tych grup musi w nich uczestniczyć w odpowiedni dla siebie sposób.

Głównym celem zajęć profilaktycznych jest zdobycie przez wszystkich uczestników szkolnego życia podstawowej wiedzy na temat agresji i przemocy, aby w szkole zapanowało rozumienie istoty tego problemu.

Nauczyciele

Szkoły poszukują przede wszystkim edukacji i pomocy dla uczniów, to jednak w ramach działań systemowych najpierw muszą edukować się nauczyciele, czyli tych, którzy mogą pomóc młodszemu.

Podstawowym zapleczem dla nauczyciela są w tej dziedzinie formy wsparcia merytorycznego lub osobistego, możliwe na poziomie danej szkoły:

- Profesjonalne szkolenia w zakresie systemowego rozwiązywania problemów agresji i przemocy.
- Szkolenia dotyczące prowadzenia edukacji profilaktycznej uczniów.
- Grupy wsparcia merytorycznego i emocjonalnego dla nauczycieli.
- Zespoły nauczycieli powołane do różnych zadań: zespoły wychowawcze lub zespoły zadaniowo – problemowe lub interwencyjne, które mogą stać się platformą wymiany informacji i doświadczeń albo przyjęcia wspólnego sposobu działania w stosunku do uczniów.
- Indywidualne konsultacje z pedagogiem szkolnym.

Uczniowie

Na zajęciach psychoprofilaktycznych uczniowie mogą zdobyć bardzo przydatną wiedzę – dowiedzieć się zwłaszcza, czym jest agresja, a czym przemoc. Mają sposobność uświadomienia sobie, jakie skutki powoduje przemoc, mogą nauczyć się lepszego rozumienia uczuć innych osób. Mogą także ćwiczyć ważne umiejętności psychologiczne i społeczne, dotyczące rozwiązywania konfliktów, kontrolowania swojej złości, obrony siebie i innych w razie przemocy.

Nauczyciele mogą przygotować zajęcia na podstawie odpowiednich tekstów, fragmentów lektur lub filmów. Możliwy jest udział uczniów w różnych formach wypowiedzi pisemnych na temat przejawów agresji i przemocy, np. dokuczania czy dręczenia. Zaangażowanie uczniów w zajęcia podnosi u uczniów świadomość analizowanego problemu, daje ponadto możliwości wykorzystania wykonanych przez nich prac jako punktu wyjścia do dyskusji.

Rodzice

Przekazywanie rodzicom informacji na temat zjawisk agresji i przemocy ma ogromne znaczenie. W szkole, ze zrozumiałych względów, odbywa się to inaczej niż edukacja uczniów czy nauczycieli. Najczęściej organizowane są w tym celu różnego rodzaju konsultacje, wykłady, pogadanki czy dyskusje, prowadzone przez kompetentne osoby.

Warto jednak pomyśleć również o innych formach przekazywania wiedzy rodzicom. Może to być organizowanie grup edukacyjnych lub grup wsparcia dla rodziców. Przydatne okazuje się opracowanie ulotek informujących np. o sygnałach, które ułatwiają rozpoznanie ofiary i sprawcy przemocy, a także ulotek zawierających adresy i telefony instytucji, w których rodzice mogą uzyskać specjalistyczną pomoc dla siebie lub swoich dzieci.

1.6. Formalne podstawy działań systemowych

Jedną z podstawowych metod radzenia sobie z agresją i przemocą w szkole jest stworzenie środowiska wychowawczego przewidywalnego dla uczniów, określającego jasne normy i zasady, a także konsekwencje wynikające z ich łamania.

1.6.1. System norm i zasad w szkole i klasie

Uczniowie powinni mieć wpływ na tworzenie zasad obowiązujących w szkole – wtedy poczują się ich właścicielami i staną się bardziej odpowiedzialni za ich przestrzeganie. Skuteczność wypracowanego w szkole kodeksu zależy również od tego, czy będzie on na co

dzień obecny w życiu szkoły – umieszczony w widocznym miejscu, często przypominany i utrwalany – oraz czy osoby pracujące w szkole same będą przestrzegać jego przepisów.

Oprócz ogólnoszkolnych norm, zasad i kontraktów warto ustalić normy i zasady obowiązujące na poziomie poszczególnych klas. W klasie występują specyficzne problemy, których rozwiązanie może ułatwić klasowy kontrakt. Właśnie taki kontrakt może dodatkowo określać sposoby komunikacji oraz konkretne konsekwencje naruszania przyjętych przez klasę zasad. W grupie klasowej można zawrzeć bezpośrednią, osobistą umowę – i jest to znacznie łatwiejsze niż przeprowadzenie podobnego przedsięwzięcia w skali całej szkoły, w której najczęściej obowiązują z góry podane normy

1.6.2. System konsekwencji i nagród

Statut zawiera zapisy dotyczące nagród, kar i konsekwencji dla uczniów, które są fragmentem wewnątrzszkolnego systemu oceniania, klasyfikowania i promowania. Kary . mogą doraźnie odstraszać, lecz w dłuższej perspektywie uczą unikania odpowiedzialności. Bywa, że odbierane są jako niesprawiedliwe, budzą poczucie krzywdy i chęć odwetu.

Istota konsekwencji

Konsekwencje są bezpośrednio związane z zachowaniem ucznia, uczą odpowiedzialności, wskazują i stymulują właściwe zachowania. Ich edukacyjna rola polega na wychowywaniu dzieci i młodzieży oraz przygotowaniu ich do życia bez agresji i przemocy.

W systemie szkolnym funkcjonują trzy typy konsekwencji:

Konsekwencje naturalne

Są naturalnym, bezpośrednim skutkiem zachowania ucznia. Interwencja nauczyciela nie jest tu potrzebna; może on jedynie „pozwolić” uczniowi na ich doświadczenie, ewentualnie wskazać ich związek z niewłaściwym zachowaniem: „To naturalne, że kolega, którego uderzyłeś, nie chce teraz z tobą rozmawiać, być może potrzebuje trochę czasu, żeby ci wybaczyć”; „Nie jest możliwe, żebyś teraz wszedł do sali gimnastycznej, ponieważ nie pamiętałeś o przyniesieniu odpowiednich butów”. Koniecznym warunkiem skuteczności konsekwencji naturalnych jest niezmiennie postępowanie nauczycieli.

Konsekwencje logiczne

Są ściśle związane z sytuacją lub zachowaniem, zapewniają respektowanie praw, wzajemny szacunek i poczucie sprawiedliwości, a ich celem jest doświadczenie przez ucznia odpowiedzialności za to, co zrobił. Konsekwencje logiczne powinny zapewniać wyrównanie

lub zminimalizowanie poniesionej przez innych krzywdy lub szkody, mogą też zmierzać w kierunku lepszego zrozumienia przez ucznia swojego zachowania i jego skutków.

W odpowiednim ustaleniu konsekwencji logicznych może pomóc odpowiedź na pytania:

- Jakie normy i zasady zostały złamane?
- Kto i jaką poniósł krzywdę lub szkodę?

Rodzaje konsekwencji logicznych:

- Uznanie swojej odpowiedzialności i przeproszenie – w różnych formach, zależnie od sytuacji – lub zadośćuczynienie, np. zrobienie czegoś na rzecz pokrzywdzonego.
- Naprawienie szkody – głównie w przypadku szkód materialnych i rzeczowych – lub zminimalizowanie skutków swojego zachowania, np. przepisanie przez ucznia lekcji koledze, który na skutek jego uderzenia ma złamaną rękę.
- Pozytywne działania na rzecz szkoły lub społeczności szkolnej – np. sprzątanie, naprawa sprzętu, pomoc młodszym kolegom.
- Odebranie przywilejów – najlepiej takich, które wiążą się z niewłaściwym zachowaniem, np. uczniowi, który często na przerwie zachowuje się agresywnie, zostaje odebrany przywilej spędzania przerwy bez nadzoru.
- Działania służące zrozumieniu przez ucznia jego zachowania i skutków tego zachowania – np. zapoznanie się z obowiązującymi zasadami lub ich utrwalenie, różnego rodzaju wypowiedzi pisemne skłaniające do refleksji nad sytuacją, przygotowanie gazetki, zajęć na godzinę wychowawczą itp.
- Skorzystanie przez ucznia z odpowiednich form edukacji lub pomocy – np. w grupie edukacyjnej lub socjoterapeutycznej, konsultacji specjalistów lub pomocy indywidualnej.

Konsekwencje regulaminowe

Wynikają z ustalonych na poziomie szkoły konsekwencji i procedur dyscyplinarnych, obowiązujących w przypadku agresji i innych niewłaściwych zachowań. W tradycyjnym rozumieniu mają najwięcej wspólnego z karami. Konsekwencją regulaminową może być więc wpisanie uwagi, obniżenie oceny z zachowania, przeniesienie do innej klasy itp.

Nagrody

Szkoła pamięta nie tylko o powstrzymywaniu zachowań agresywnych, ale również promowaniu zachowań prospołecznych – związanych z relacjami z innymi oraz przestrzeganiem norm i wartości życia grupowego, takich jak wspieranie się, pomaganie,

współdziałanie. Dzieci, które przestrzegają obowiązujących w szkole przepisów i ustaleń, powinny być za to szanowane i doceniane. Nagradzanie budzi pozytywne uczucia wśród członków szkolnej społeczności i często jest bardziej skuteczne od piętnowania niewłaściwych zachowań.

Uczniowie zazwyczaj bywają nagradzani za dobre wyniki w nauce, frekwencję, udział w konkursach i olimpiadach, pracę w samorządzie uczniowskim, osiągnięcia sportowe.

Jednak wielu z nich może mieć małe szanse na otrzymanie nagrody, ponieważ nie spełniają tych kryteriów nagradzania.

Za co można i warto nagradzać?

- Życzliwość i serdeczność dla innych.
- Kulturalne zachowanie.
- Wrażliwość na problemy kolegów i koleżanek.
- Pomoc innym w nauce, ale również w innych sprawach.
- Sumienność i systematyczność.
- Wysiłek włożony w pracę.
- Pozytywna zmiana w jakimś zakresie.

Formy nagradzania również mogą być dużo bardziej zróżnicowane i atrakcyjne dla uczniów, niż stosowane zazwyczaj. Warto więc w szkolnym systemie rozszerzyć ich zakres.

Dodatkowe sposoby nagradzania:

- Pochwały w różnorodnych formach – na apelach szkolnych, w prasie lokalnej, w formie listu do rodziców itp.
- Dodatkowe przywileje – nieodpytywanie w konkretnym dniu,
- Powierzenie na pewien czas atrakcyjnej roli lub funkcji w szkole.
- Atrakcyjne spędzenie wolnego czasu – wyjście do kina, teatru, na basen lub pizzę.
- Nagrody rzeczowe – drobne upominki, bony na zakupy, odznaki, dyplomy.

1.6.3. Procedury i zasady postępowania w przypadkach agresji i przemocy

Szkoła dysponuje procedurami postępowania w przypadkach agresji i przemocy oraz stosuje je w razie potrzeby.

Istnienie w szkole określonych wspólnych procedur reagowania na agresję i postępowania długofalowego w sytuacji przemocy ma istotne znaczenie dla uporządkowania i ujednolicenia podejmowanych przez szkołę sposobów działania, ale nie tylko... Już samo istnienie procedur – pod warunkiem, że są one znane uczniom i rodzicom – często działa profilaktycznie.

2. Działania interwencyjne

Są to działania skierowane do uczniów z grupy ryzyka – w tym najwyższego ryzyka – które mają na celu odwrócenie bądź zredukowanie istniejących problemów. Działania interwencyjne obejmują zarówno doraźne reakcje na agresywne incydenty, jak i postępowanie długofalowe podejmowane w skomplikowanych sytuacjach przemocy i dręczenia. Działania interwencyjne dotyczą nie tylko ofiar, świadków i rodziców, ale także agresorów i sprawców przemocy.

2.1. Reakcja doraźna na zachowania agresywne

Właściwie reagować na agresję to:

- Reagować zawsze!
- Reagować stanowczo!
- Doprowadzić do deeskalacji!

Reagujemy na zachowania, nie na osoby!

Szczególnie pierwsza reakcja jest reakcją na problem i dobrze, aby miała charakter procedury niezależnej od osoby, której dotyczy.

2.1.1. Jak reagować doraźnie?

Reakcja doraźna na zachowania agresywne to reakcja najbardziej widoczna w szkole – ma najczęściej charakter szybkiej interwencji w razie wydarzeń, których świadkiem jest nauczyciel. Ponieważ interwencje te widzi wiele osób – na korytarzu, w szatni, na boisku – są one ważnym elementem szkolnego systemu reagowania. Stanowią jego wizytówkę i stają się zarazem modelem dla nauczycieli oraz wzorcem do naśladowania dla uczniów.

Dlatego tak ważne jest, aby interwencja była przemyślana i miała podobny przebieg w wykonaniu różnych osób oraz oparta była na kilku podstawowych zasadach:

- **Obserwuj i reaguj!**

Obserwuj uczniów, traktuj zdarzenia serio. Zwracaj uwagę na niezrozumiałe, dziwne sytuacje i zachowania uczniów. Nie czekaj, aż niepokojące zachowanie samo się skończy – łatwiej jest zareagować we wczesnej fazie konfliktu, niż gdy już dojdzie do agresji fizycznej.

- **Działaj bez agresji!**

Nieużywanie agresji w odpowiedzi na zachowania agresywne jest podstawową zasadą interwencji. Nie jest to oczywiście takie łatwe, uczniowie bowiem często prowokują nauczycieli, zachowując się wobec nich lekceważąco lub wręcz agresywnie.

Dlaczego więc nie warto reagować agresywnie? Ponieważ agresja rodzi agresję! Uczniowie, obserwując agresję nauczycieli wobec nich, uczą się, że władza i siła upoważniają do zachowań agresywnych. Dlatego sami uciekają się do agresji, jeśli mają przewagę nad kolegami. Należy pamiętać także, że uczeń publicznie upokorzony czy zawstydzony przez nauczyciela może tym bardziej odreagować frustrację na słabszych lub młodszych kolegach.

- **Bądź stanowczy i zdecydowany!**

Nieposuwanie się przez dorosłego do działań agresywnych nie oznacza, że ma on reagować niepewnie i nieporadnie. Powinien działać stanowczo i zdecydowanie, czym zaznaczy sprzeciw wobec agresji i przekazać uczniowi informację, że nie wyraża zgody na takie zachowanie.

W sytuacji agresji nauczyciel reaguje pewnie, np. podchodzi do uczniów, patrzy na nich, zachowując powagę, mówi dobitnie i głośno, wydaje stanowcze i krótkie polecenia: „Dość tego!”, „Zabraniam!”, „Stop!”, „Łamiecie zasady!”.

- **Mów krótko i zrozumiale!**

Interweniując w sytuacjach agresji, warto unikać długiego moralizowania, tłumaczenia i wyjaśniania – choćby z tego powodu, że do ucznia, który przeżywa złość, wściekłość i napięcie, niewiele z tego dociera. Na dłuższą rozmowę będzie czas później; celem doraźnej interwencji jest przerwanie przez nauczyciela zachowania agresywnego i przekazanie uczniowi, że nie zgadza się na takie zachowanie.

2.1.2. Schemat postępowania w reakcji doraźnej

1. Przerwij zachowanie agresywne – powiedz:
„Stop!” , a w razie potrzeby – rozdziel uczniów.
2. Oceń sytuację – mów o faktach, nie oceniaj:
„Bijesz go!”, „To go boli!”, „Ona tego nie chce!”.
3. Przypomnij zasady:
„Umawialiśmy się, że...”, „Łamiesz zasadę!”.
4. Wyraź swoje zdanie:
„Nie pozwalam na to w naszej klasie!”, „Nie podoba mi się, że to robisz!”.
5. Zapowiedz konsekwencje i zrealizuj je:
„Powiedzię o tym wychowawcy!”.
6. Pozostań w kontakcie, aż sytuacja ulegnie deeskalacji – powiedz, czego oczekujesz lub co uczniowie mają teraz zrobić: „Chciałabym, żebyś przestał go popychać”, „Proszę, żebyś siedział tutaj do końca przerwy”.
7. W razie potrzeby zadбай o uniemożliwienie dalszego kontaktu między uczniami.
8. Upewnij się, czy wykonali twoje polecenie.

2.1.3. Kiedy wystarczy reakcja doraźna?

Osoby, które doraźnie reagują na zachowania agresywne, mają często kłopot z odróżnieniem, czy rzeczywiście ma miejsce zachowanie agresywne, czy też patrzą na przepychanki i tzw. bójki na żarty, zwłaszcza że dzieci zapytane, co się dzieje, odpowiadają często: „My się tylko bawimy”. Nie oznacza to, że nauczyciel ma pozwolić na niebezpieczne zabawy i oczywiście warto, aby na nie zareagował. W takich przypadkach jego reakcja może się ograniczyć jedynie do przerywania tego zachowania, bez konieczności wyciągania konsekwencji czy powiadamiania innych osób.

Kilka wskazówek , by odróżnić, czy zachowanie, które właśnie widzi nauczyciel, jest zabawą czy aktem agresji wobec innego dziecka:

- Bójka na żarty zazwyczaj nie gromadzi widzów, podczas gdy prawdziwe bójki odbywają się w obecności tłumu kibiców.
- Dzieci biorące udział w bójkach i przepychankach dla zabawy często się śmieją, ich twarze są rozluźnione, w przeciwieństwie do dających się zaobserwować podczas bójek na poważnie: napięciu, wykrzywionej twarzy, płaczu, zaciśniętych pięściach itp.

Szkolny system przeciwdziałania przemocy

- W bójkach dla zabawy bierze udział na ogół większa liczba dzieci, które w dodatku zmieniają często role i miejsca (kto ucieka, a kto goni; kto jest na górze, a kto na dole itp.).
- Po zakończeniu zabawowych bójek dzieci dalej bawią się ze sobą, nie obrażają się i nie odchodzą od siebie.
- Nie mamy wcześniejszej informacji, że któreś z dzieci uczestniczących w zdarzeniu uprzednio często zachowywało się agresywnie.

W razie wątpliwości zawsze warto zapytać dzieci. Jeśli odpowiedzą: „My tylko się tak bawimy”, można dodatkowo zapytać, na czym polega zabawa, i ocenić, czy rzeczywiście jest zabawą. Jeśli jednak dzieci są zmieszane i trudno im na to pytanie odpowiedzieć, można przypuszczać, że mamy do czynienia z czymś poważniejszym.

2.2. Postępowanie długofalowe

Postępowanie długofalowe w procesie przemocy zawiera w sobie elementy naprawcze i utrwalania korzystnych zmian. Aby skutecznie zakończyć ten proces, konieczne jest otoczenie opieką wszystkich jego uczestników.

Ogólne zasady reagowania na przemoc:

- Przerwanie procesu przemocy, np. poprzez fizyczne oddzielenie ofiary od sprawców albo stanowczy zakaz takich zachowań i skrupulatny nadzór.
- Otoczenie opieką, udzielenie wsparcia ofierze przemocy.
- Przeprowadzenie ze sprawcami przemocy rozmów mających na celu powstrzymanie ich od takich zachowań.

Wśród młodszych uczniów początkowe stadia przemocy nie muszą wymagać długotrwałych i skomplikowanych działań, jednak w poważniejszych przypadkach, dotyczących szczególnie młodzieży, należy również wziąć pod uwagę takie działania jak:

- Pomoc terapeutyczna dla ofiar.
- Pomoc dla sprawcy (co najmniej trening w zakresie zmiany i korekcji zachowań agresywnych).
- Zorientowanie się w sytuacji rodzinnej i życiowej ofiary i sprawcy (szczególnie w kontekście ewentualnego procesu przemocy domowej) i uwzględnienie tej sytuacji przy planowaniu dalszej pomocy.
- Weryfikacja norm obowiązujących w grupie, w której doszło do przemocy (w klasie, w szkole) i ponowne ich ustanowienie w procesie dłuższej pracy grupowej.

2.2.1. Kolejność prowadzenia działań

Działania interwencyjne powinny być logicznie zorganizowane i muszą wynikać z wcześniej określonych, jasnych norm i procedur postępowania, których świadomi są wszyscy uczestnicy życia szkolnego. Zanim więc nauczyciel podejmie działania interwencyjne, powinien zastanowić się nad przebiegiem poszczególnych czynności, a zwłaszcza poznać kolejność ich wykonania.

Organizację działań interwencyjnych wyznacza ich główny cel – **zakończenie dręczenia oraz pozyskanie wsparcia dla ofiary**.

Porządek działań interwencyjnych:

- Rozmowa z ofiarą – wyjaśnienie sytuacji, okazanie wsparcia, zapewnienie, że będzie cały czas informowana o kolejnych działaniach, uzgodnienie czasu następnego spotkania.
- Rozmowa z rodzicami ofiary – zawiadomienie ich o problemie i działaniach podejmowanych przez szkołę, ustalenie zakresu i rodzaju uczestnictwa rodziców w rozwiązywaniu problemu.
- Indywidualne rozmowy z każdym ze sprawców – skonfrontowanie sprawcy z sytuacją, znalezienie rozwiązań.
- Rozmowa z rodzicami sprawców – poinformowanie o sytuacji i podjętych działaniach, uzyskanie ich poparcia dla czynności podejmowanych przez szkołę.
- Kolejne rozmowy z ofiarą – wsparcie ze strony osoby dorosłej, uzyskanie dodatkowych informacji przydatnych w rozwiązaniu problemu, planowanie reagowania na podobne sytuacje.
- Rozmowy z grupą sprawców – szczegółowa analiza sytuacji, zaangażowanie uczniów we wspólne rozwiązanie problemu, ostrzeżenie przed włączaniem się w kolejne przypadki *bullyingu*, monitorowanie sytuacji.
- Ewentualne spotkanie obu stron – sprawcy lub sprawców z ofiarą – przeprowadzone za zgodą ofiary, omówienie zaistniałej sytuacji i stworzenie planu działania.

Poszczególne sytuacje z użyciem przemocy różnią się jednak od siebie, dlatego nauczyciel musi rozważnie podejmować decyzje dotyczące kolejności prowadzenia rozmów indywidualnych oraz organizowania spotkań z ofiarami i sprawcami, a jeśli ma dojść do

spotkania, powinien przemyśleć, w jaki sposób je przeprowadzi. Niejednokrotnie spotkanie może się odbyć stosunkowo szybko, czasem jednak musi je poprzedzić dłuższy proces interwencji.

Nauczyciel powinien wziąć pod uwagę również inne działania:

- Kontynuowanie indywidualnych rozmów ze sprawcami, jeśli nie podejmują prób zmiany zachowania – wyciąganie konsekwencji i pociągnięcie do odpowiedzialności.
- Indywidualne rozmowy ze świadkami w celu zmobilizowania ich do pomocy ofierze.
- Spotkanie z klasą: przekazanie uczniom wiedzy i dyskusja na temat *bullyingu*, zaplanowanie reakcji klasy na wypadek kolejnych problemów, a jeśli wystąpią – zaangażowanie uczniów w działania interwencyjne i prewencyjne.

2.2.2. Postępowanie wobec ofiar, sprawców i świadków

Ofiary agresji i przemocy

Postępowanie wobec dzieci, które stały się jednorazowymi obiektami agresywnych zachowań, zasadniczo różni się od działań, które należy podjąć w stosunku do ofiar przemocy rówieśniczej.

Dziecko, które stało się **ofiara agresji**, zawsze potrzebuje odzyskania swojego terytorium – trzeba więc powstrzymać agresora i spowodować jego wycofanie się: ma przestać szarpać, oddać to, co zabrał itp. Ofiara agresji potrzebuje naprawienia szkody i zadbania o nienaruszalność granic na przyszłość, czasem również – odreagowania trudnych emocji poprzez opowiedzenie komuś, co ją spotkało, i zainteresowanie ze strony dorosłego, np. okazania jej współczucia i zrozumienia: „Wyobrażam sobie, że jest to bardzo przykre dla ciebie” albo wyrażenia swojego stanowiska na temat zachowania agresora: „To nie w porządku, że tak się zachował”.

Ofiary przemocy przeżywają bardzo trudne uczucia – lęk, rozpacz, wstyd, bezradność, ale też złość i wściekłość. Ich sytuacja jest bardziej skomplikowana niż ofiar agresji – zdarzenia, w przebiegu których stały się ofiarami, sprawiają, że tracą zaufanie do otoczenia, obwiniają siebie, a ich poczucie własnej wartości dramatycznie ulega obniżeniu. Mają więc przede wszystkim potrzebę odreagowania trudnych emocji, oczekują wsparcia, akceptacji i zrozumienia ze strony dorosłych i rówieśników. Ich poczucie własnej wartości wymaga odbudowania, dlatego często potrzebują i chcą nauczyć się radzenia sobie w kontaktach z innymi, co ma im pomóc na wypadek dokuczania czy ataku rówieśników.

W indywidualnej rozmowie z ofiarą przemocy nauczyciel powinien:

- Pozwolić uczniowi opowiedzieć o tym, co go spotkało.
- Nie oceniać ucznia, okazać zrozumienie dla jego uczuć i zachowań.
- Docenić dotychczasowe sposoby radzenia sobie.
- Poinformować o działaniach, jakie zamierza podjąć.
- Ustalić z uczniem dalsze kroki prowadzące do rozwiązania problemu.

Indywidualne rozmowy z ofiarami przemocy nie są dla nauczyciela łatwe. Uczniowie będący ofiarami nie zawsze chcą opowiadać o zdarzeniu i o tym, co je spotkało. Nauczyciel musi pamiętać jednak, że rozmowa jest niezbędna – ma służyć ofierze i stanowi dla niej pierwszą i podstawową pomoc w odnalezieniu się w grupie na nowo.

Aby ułatwić uczniowi powrót do grupy, nauczyciel powinien:

- Poznać sytuację w klasie, sprawdzić, czy może liczyć na choćby kilka osób, które pomogą mu stworzyć pokrzywdzonemu dziecku bezpieczne otoczenie, składające się z uczniów, którzy odgrywają w klasie pozytywną rolę.
- Poszukać atrakcyjnej grupy poza klasą, np. w kole zainteresowań, jeśli w klasie brak uczniów odgrywających pozytywną rolę.
- Stworzyć sytuację, w której ofiary przemocy będą mogły współpracować z innymi uczniami w realizacji interesującego zadania, które mogłoby zakończyć się sukcesem.
- Pozwolić ofiarom przemocy na zademonstrowanie rówieśnikom efektów ich wspólnej pracy i sam je docenić.

Agresorzy i sprawcy przemocy rówieśniczej

Sprawca agresji i przemocy musi zdobyć umiejętność kontrolowania swoich zachowań oraz radzenia sobie ze złością i frustracją, które często przeżywa. Ważne jest, aby przyswoił sobie umiejętności społeczne – empatię i pozyskiwanie sympatii w grupie, bez uciekania się do zachowań agresywnych. W pracy ze sprawcą przemocy należy dążyć do uświadomienia mu norm, zasad i wartości.

Sprawcami zachowań agresywnych są czasem uczniowie, którzy incydentalnie posuwają się do agresji. Bywają też tacy, którzy utrwalili się w takich rolach, ale nie są uwikłani w dłużej trwający proces prześladowania osoby lub grupy osób – tacy dla odróżnienia nazywani są **agresorami**.

Postępowanie wobec agresorów i sprawców przemocy zaczyna się od powstrzymania ich agresywnych zachowań. Nauczyciel powinien zdecydowanie i jasno powiedzieć: „**Nie wolno ci tego robić!, Ja na to nie pozwalam!**”. W przypadkach incydentalnych aktów agresji może to wystarczyć, pod warunkiem wzięcia przez ucznia odpowiedzialności za swoje zachowanie i naprawienia szkód.

Jeśli uczeń nie zdaje sobie sprawy, że zachował się agresywnie i nie bierze odpowiedzialności za zdarzenie lub kiedy jego agresywne zachowania często się powtarzają, nauczyciel może uznać, że potrzebna jest dłuższa rozmowa interwencyjna z agresorem.

Rozmowę interwencyjną z agresorem nauczyciel prowadzi z zachowaniem reguł!

- Powstrzymuje się od obwiniania, zawstydzania, grożenia i potępienia sprawcy.
- Wyjaśnia sprawcy powód rozmowy, mówiąc o faktach i jego konkretnych zachowaniach.
- Pozwala sprawcy opowiedzieć o jego sytuacji i musi go wysłuchać.
- Mówi sprawcy, jakie złamał normy i zasady oraz kto i jaką szkodę poniósł w związku z jego zachowaniem.
- Informuje sprawcę, jakie poniesie konsekwencje, a które powinny być powiązane z wyrządzoną przez niego szkodą i zmierzać do jej naprawienia; sposób naprawienia szkody może być ustalony wspólnie z pokrzywdzonym.
- Mówi sprawcy o dalszych krokach, jakie zamierza podjąć.
- Podpisuje ze sprawcą kontrakt określający jego zobowiązania oraz konsekwencje, jakie poniesie w razie niedotrzymania zawartej umowy.
- Umawia się ze sprawcą na następne spotkanie i kontroluje przestrzeganie zawartej umowy.

W długofalowym postępowaniu z agresorem trzeba uwzględnić jego potrzeby, zaspokojenie których może doprowadzić do osiągnięcia powodzenia w działaniach naprawczych. Sprawcy zależy na akceptacji grupy rówieśniczej i dorosłych, chce się wykazać i osiągnąć sukces. W związku z tym powinien przede wszystkim zdobyć umiejętność kontrolowania swoich emocji oraz radzenia sobie z często przeżywaną złością i frustracją. Musi uświadomić sobie, jak istotne są wartości, normy i zasady obowiązujące w społeczności szkolnej oraz przyswoić umiejętności społeczne. Uczniowie, którzy częściej niż inni zachowują się agresywnie, muszą

zrozumieć swój problem i zdawać sobie sprawę, w jaki sposób krzywdzą innych swoim zachowaniem.

Agresor potrzebuje fachowej pomocy!

Jego specjalistyczna edukacja może przebiegać w różnych formach:

- **Grupy edukacyjne** – prowadzą edukację na temat istoty i rozumienia problemu agresji i przemocy.
- **Grupy terapeutyczne** – uczą innego sposobu zaspokajania potrzeb, empatii, kontroli wyrażania emocji, klaryfikowania systemu wartości.
- **Włączanie** sprawców w działania na rzecz ograniczania przemocy.

Świadkowie agresji i przemocy

W długofalowych działaniach nie wolno zapominać o świadkach, ponieważ przeżywają oni równie trudne emocje. Ich odczucia są sprzeczne, mają wątpliwości w związku z sytuacją, którą obserwowali.

Świadek – zwłaszcza świadek przemocy – musi przede wszystkim odreagować i uporządkować swoje emocje. Potrzebuje usystematyzowanej wiedzy na temat agresji i przemocy, aby móc lepiej zrozumieć sytuację, w której brał udział, oraz swoje zachowanie.

Nauczyciel, aby pomóc świadkowi przemocy, działa rozważnie!

- Pozwala mu wyrazić uczucia i opinie.
- Nie obwinia go o nieudzielenie pomocy ofierze.
- Rozmawia z nim na temat zjawisk agresji i przemocy.
- Przypomina mu normy i zasady reagowania na przemoc, lub jeśli takich nie było, ustala je wspólnie ze świadkiem.
- Ustala ze świadkiem dalsze działania i zasady współpracy w podobnych sprawach.

Rodzice ofiar i sprawców

Rodzice dzieci, które stały się ofiarami agresji i przemocy, również przeżywają wiele sprzecznych emocji

W rozmowie z rodzicami prześladowanego ucznia nauczyciel powinien:

- Poinformować o sytuacji.
- Docenić fakt przybycia i chęć rozmowy.

Szkolny system przeciwdziałania przemocy

- Pozwolić na wyrażenie uczuć i spróbować je zrozumieć – nawet jeśli byłyby bardzo trudne, np. żal i pretensje do szkoły i nauczycieli.
- Nie obwiniać o brak działania i zbyt późne zgłaszanie sprawy.
- Poinformować o obowiązujących szkolnych procedurach.
- Zaproponować rozwiązanie i uzgodnić działania, jakie zamierza podjąć.
- Udzielić informacji o możliwości uzyskania specjalistycznej pomocy.

Rozmowy z rodzicami agresorów

Prowadzone są bardzo często, choćby z tego powodu, że szkoła zobowiązana jest do informowania rodziców o negatywnych zachowaniach dzieci. Rodzic dziecka, które zachowało się agresywnie, zazwyczaj jest sfrustrowany i zdenerwowany, trudno mu uwierzyć w to, co się stało – stąd często zaprzecza lub obwinia innych bądź szkołę, w głębi ma też poczucie winy, że nie sprawdził się jako ojciec czy matka.

Agresorzy szkolni często pochodzą z rodzin, w których panuje przemoc –dlatego nauczyciel, rozmawiając z ich rodzicami, nierzadko będzie miał do czynienia albo ze sprawcami przemocy domowej, albo z jej ofiarami, które same potrzebują pomocy.

Na rozmowę nauczyciela z rodzicami sprawcy agresji i przemocy powinny składać się:

- Informacja o przyczynach zaproszenia rodziców.
- Wymiana informacji o sytuacji dziecka.
- Ustalenie dalszego postępowania, zmierzającego do wspólnego sformułowania propozycji kontraktu dla dziecka, który określa:
 - stawiane dziecku cele (np. ma przestać przezywać kolegów, zaprzestać wymuszania pieniędzy);
 - utracone przywileje w domu i szkole w związku z tym, co dziecko zrobiło, i czas, na jaki je traci (np. w domu – nie może po lekcjach spotykać się z kolegami, w szkole – nie bierze udziału w wycieczkach);
 - zachowania podlegające kontroli w domu i w szkole (np. w domu – pory powrotu do domu, w szkole – obecność na lekcjach, spóźnienia);
 - szczególne zasady zachowania, jakich dziecko ma przestrzegać (np. w domu – wraca o ustalonej godzinie, w szkole – nie opuszcza lekcji);
 - konsekwencje ponoszone w przypadku złamania przez dziecko ustalonych zasad i umów;
 - zasady współpracy rodziców i szkoły (np. rodzice uprzedzają wychowawcę, kiedy dziecko będzie nieobecne, wychowawca jak najszybciej informuje rodziców

o nieobecności dziecka na lekcji, raz w tygodniu odbywają się spotkania nauczyciela z rodzicami w celu omówienia doświadczeń).

2.2.3. Mediacja jako szczególny rodzaj działania długofalowego

Mediacja jest szczególnym rodzajem postępowania, prowadzonym w celu osiągnięcia porozumienia przez strony konfliktu. W procesie mediacji strony zachowują pozycję równorzędnych partnerów i w jego toku w zasadzie nie operuje się pojęciami sprawcy i ofiary.

- Istotą mediacji jest dobrowolne i poufne porozumiewanie się stron konfliktu, w obecności bezstronnej i neutralnej osoby trzeciej – mediatora.
- Mediacja ma celu dojście do ugody, która satysfakcjonuje obie strony konfliktu.

Postępowanie mediacyjne wdraża się w konfliktach połączonych z incydentalnymi aktami agresji. Cechą charakterystyczną tych konfliktów jest zaangażowanie osób o zbliżonych możliwościach. Jednak w warunkach incydentalnej agresji trudno jest odpowiednio ocenić sytuację. Osoba interweniująca nie może z pełnym przekonaniem wydać sprawiedliwego werdyktu, ponieważ najczęściej zachodzi rozbieżność w relacjach stron konfliktu. Strony zupełnie inaczej zapamiętują przebieg zdarzenia i zupełnie inaczej je przedstawiają. Mediacja nabiera tu charakteru środka zabezpieczającego – może zapobiec problemom wynikającym z rozbieżności informacji przekazywanych przez strony.

Postępowanie mediacyjne daje szerokie pole do działania i w praktyce szkolnej można je wykorzystywać jako:

- **Doraźny sposób reagowania** na zaistniałe problemy, pozwalający na szybkie wyjaśnienie i zrozumienie ich przyczyn oraz wypracowanie formy działania, która będzie im przeciwdziałała w przyszłości.
- **Procedurę mediacyjną**, czyli formę rozmowy dotyczącą trudnych kwestii spornych, wymagającą od jej uczestników więcej czasu i wysiłku.

Mediatorami mogą być nauczyciele, którzy ukończyli specjalne szkolenie. Dla nauczyciela umiejętność doraźnego stosowania technik mediacyjnych jest jednym z podstawowych narzędzi pracy z uczniami. Mediacja pozwala mu na bieżąco rozwiązywać sytuacje konfliktowe, ułatwia komunikację między stronami, a przede wszystkim uczy dzieci, że istnieje sposób rozwiązywania problemów jako alternatywa dla agresji i przynosi on wymierne korzyści.

Mediacja nie jest techniką uniwersalną!

W sytuacjach przemocy mediacja nie jest odpowiednią techniką i nie powinna być stosowana, ponieważ w konflikcie mamy do czynienia ze znaczącą przewagą sprawcy. W warunkach nierównorzędności pozycji stron rozmowa jest niemożliwa, gdyż dla ofiary prawdopodobnie byłaby źródłem tzw. wtórnego zranienia.

Bibliografia

1. Dambach K.E., (2003), *Mobbing w szkole. Jak zapobiegać przemocy grupowej*, Gdańsk: GWP.
2. Danilewska J., (2002), *Agresja u dzieci – Szkoła porozumienia*, Warszawa: WSiP.
3. Grochulska I., (1993), *Reedukacja dzieci agresywnych*, Warszawa: WSiP.
4. Kirwil L., (2004), *Agresja szkolna jako rodzaj agresji proaktywnej*, [w:] Rejzner A. (red.), *Agresja w szkole. Spojrzenie wieloaspektowe*, s. 7–24, Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP.
5. Kołodziejczyk J., (2004), *Agresja i przemoc w szkole. Konstruowanie programu przeciwdziałania agresji i przemocy w szkole*, Kraków: NODN Sophia.
6. Kołodziejczyk A., Czerniewska E., Kołodziejczyk T., (2001), *Spójrz inaczej na agresję. Program zajęć wychowawczo-profilaktycznych*, Starachowice: Wydawnictwo ATE.
7. Komendant-Brodowska A., (2014), *Agresja i przemoc szkolna. Raport o stanie badań*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
8. Komendant-Brodowska A., Baczek-Dombi A. & Giza-Poleszczuk A., (2011), *Przemoc w szkole. Raport z badań*, www.szkolabezprzemocy.pl
9. Olweus D., (1998), *Mobbing. Fala przemocy w szkole. Jak ją powstrzymać?*, Warszawa: Wydawnictwo Jacek Santorski & CO.
10. Ostrowska K., (2007), *Rozmiary, nasilenie i rodzaje zachowań agresywnych w szkole w latach 1997, 2003, 2007. Raport z badań*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.
11. Poraj G., (2002), *Agresja w szkole. Przyczyny, profilaktyka, interwencje*, Łódź: Oficyna Wydawnicza Edukator.
12. Pyżalski J., (2012), *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
13. Pyżalski J., Roland E. (red.), (2011), *Bullying a specjalne potrzeby edukacyjne. Podręcznik metodyczny*, Łódź: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Łodzi.

14. Rigby K., (2010), *Przemoc w szkole. Jak ją ograniczyć. Poradnik dla rodziców i pedagogów*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
15. Rylke H., Milczarek A., Węgrzynowska J., (1998), *Wychowanie przeciw przemocy*, Warszawa: Fundacja Bene Vobis.